

Jaký je mechanismus snižování nerovných šancí na vzdělání podle sociálního původu?

Petr Matějů a jeho tým Sociologie vzdělání a stratifikace v Sociologickém ústavu Akademie věd České republiky, v.v.i., patří k jedněm z nejlepších českých sociologů. Dokazují to nejen reprezentací naší sociologie na zahraničních konferencích a vědeckých setkáních, ale také pravidelnými publikacemi v *Sociologickém časopise / Czech Sociological Review*. Jejich výpovědi o české společnosti jsou vědecky objektivní, empiricky podložené a hodnotově neutrální. Text, který české sociologické obci v tomto čísle *Sociologického časopisu* předložili, vybočuje z tohoto rámce. Interpretace analyzovaných dat v textu přesahuje zaměření hodnotově neutrální sociologie a přibližuje se angažované sociologii. V úvodu a závěru to autoři sami zdůrazňují, když argumentují pro těsnější sepětí mezi sociologickým poznáním a opatřeními veřejných (sociálních) politik.

Analýza je zaměřena na holandský a český vzdělávací systém. Autoři ukazují, že nerovnosti v přístupu k vysokoškolskému vzdělání jsou v České republice vyšší než v Nizozemsku. Obě země se liší způsobem financování vysokoškolského studia. U nás se za studium neplatí, v Nizozemsku ano. V případě České republiky autoři hovoří o nepřímé finanční podpoře vysokoškolsky studujících, v případě Nizozemska o přímé podpoře, jež je výsledkem vysokoškolských reforem z roku 1986. V závěru stati čteme: „Pokud jde o roli reformy finanční pomoci studentům, analýza ukázala, že navzdory postupně rostoucí výši školného, zejména v roce 1986, trend snižování nerovností v přístupu k terciárnímu vzdělání pokračoval i u mladších věkových skupin Nizozemců, kteří zahájili vysokoškolské studium po reformách po roce 1986, a byli tak touto reformou ovlivněni. Ačkoli zde nelze argumentovat kauzalitou, je vliv reformy financování studentů zavedené v roce 1986 v datech za Nizozemsko zřetelný“ (s. 1024 tohoto čísla). Z hlediska rovnosti šancí na vysokoškolské vzdělání je holandský vysokoškolský systém prezentován jako efektivnější než systém český. V závěru k tomu autoři dodávají, že z tohoto úhlu pohledu by text měl přispět k diskusi „o úloze systému financování a finanční pomoci studentům a jejich vlivu na nerovnosti v šancích na dosažení vysokoškolského vzdělání... v České republice“ (s. 1025 tohoto čísla).

V tomto komentáři se nebudu zabývat typem analyzovaných dat, konkrétními výpočetními technikami, analytickými postupy a statistickými operacemi. Zaměřím se pouze na prezentované závěry. Podle nich finanční spoluúčast vysokoškoláků na studiu a jejich přímá finanční podpora je efektivnější systém než jejich nepřímá podpora, protože snižuje sociální nerovnosti v přístupu ke vzdělání (Nizozemsko versus Česká republika). To čtu jako hlavní poselství textu. Je-li toto řečeno a přijmeme-li, že tomu takto skutečně je, musí být ovšem také řečeno, jak takový mechanismus funguje. Proč školné na vysokých školách a přímá podpora studujících snižuje sociální stratifikaci ve vzdělání? Jak se v takovém

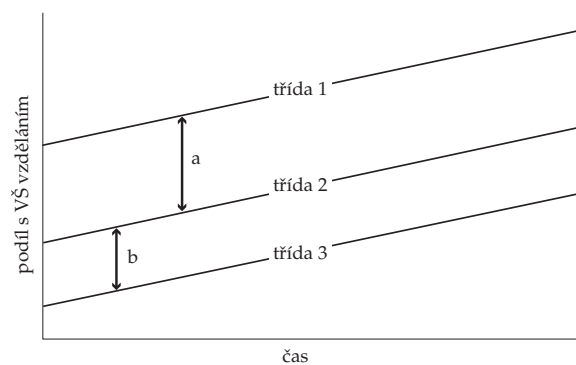
systému snižují socioekonomické nerovnosti v přístupu ke vzdělání? A to v textu chybí. Přitom by to autoři měli říci jasně, zřetelně a explicitně, protože v sociálně stratifikačním výzkumu byl až doposud efekt školního na nerovné šance na vzdělání popisován spíše odlišně. O co jde?

Sociologové pracují s koncepty *vzdělanostních nerovností* a *třídních nerovností ve vzdělání*. První koncept slouží výzkumníkům k popisu rozdílů mezi jednotlivými vzdělanostními stupni, jichž lidé ve společnostech dosahují. Sociologové jej využívají jako nástroj při explanacích sociálních fenoménů. V analýzách ukazují, jak se vzdělanostní stupně v jednotlivých společnostech odlišují a jak se tyto odlišnosti promítají do každodenního jednání lidí. Druhý koncept rámuje nerovnosti spojené s rodinou původu, v níž děti vyrůstají, s ohledem na vzdělání, které získávají. Jedná se o ekvivalent nerovných šancí na vzdělání vzhledem k sociální třídě původu. Již od 50. let 20. století empirická zjištění ukazují, že ne všichni potomci mají stejné šance na dosažení stejného vzdělání. V žádné zemi nebyl zatím etablován takový vzdělávací systém, aby v jeho rámci měli potomci rodičů z různých sociálních tříd stejné šance na stejné vzdělání. V některých vzdělávacích soustavách jsou tyto šance vyšší, v jiných nižší, nicméně ve všech zemích nerovné šance na vzdělání stále existují [Shavit, Blossfeld 1993; Bowles, Gintis, Groves 2005; Shavit, Arum, Gamoran 2007].

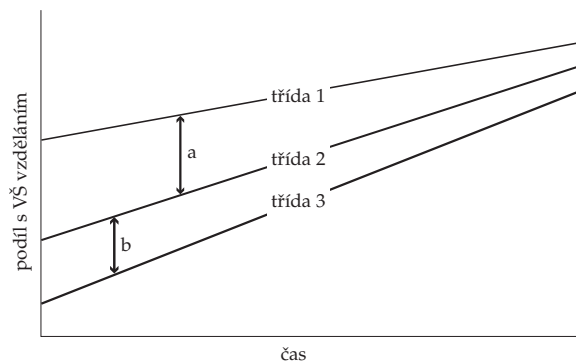
Klasickým řešením, jak snížit třídní nerovnosti v dosahování vzdělání, je otevírání vzdělávacího systému. Jinými slovy řečeno: dát šanci studovat co největšímu počtu mladých lidí. Od 60. let 20. století je toto řešení aplikováno ve většině zemí západní Evropy. Počet studujících a mladých lidí s dokončenými vyššími stupni vzdělání roste. Neznamená to ovšem, že se také snižují nerovné šance na vzdělání podle sociálního původu. V roce 1993 Adrian Raftery a Michael Hout publikovali mezikohortní analýzu irské společnosti z hlediska vývoje nerovných šancí na vzdělání a formulovali teorii „maximálně udržované nerovnosti“ (*Maximally Maintained Inequality – MMI*).¹ Obecnou pointu této teorie ilustruje graf 1. Představme si, že na ose *X* máme čas a na ose *Y* podíl vysokoškoláků ve vybrané zemi. Pokud bychom nezohledňovali sociální původ (sociální třídu rodičů) a stále větší podíl mladých lidí by mohl studovat vysokou školu, měli bychom v grafu pouze jednu křivku, která by rostla z jeho levého dolního rohu směrem k jeho pravému hornímu rohu. Když zohledníme sociální původ (rozdělíme například společnost do třech sociálních tříd), dostaneme tři rostoucí křivky. Vzdálenosti mezi nimi (parametry *a* a *b* v grafu 1) pak ukazují velikost nerovných šancí na vysokoškolské vzdělání podle sociálního původu potomků. Tyto parametry jsou empirickým obsahem konceptu třídních nerovností ve vzdělání a pro výzkum sociální stratifikace a sociologie vzdělání jsou mnohem důležitější než samotné křivky růstu nebo poklesu podílu vysokoškoláků v populaci. Podle teorie MMI samotný růst podílu studujících ještě nemusí vést ke snížení šancí na vzdělání podle sociálního původu. Je-li vzrůstající podíl studujících stejný vzhle-

¹ Argumenty pro širší platnost této teorie srov. v Shavit, Blossfeld [1993].

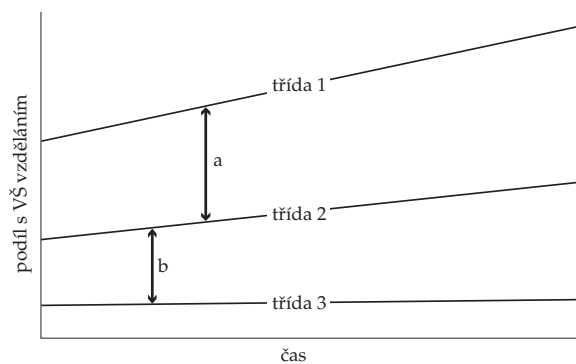
Graf 1. Stabilita třídních nerovností ve vzdělání

Graf 2. Snižování třídních nerovností ve vzdělání

Graf 3. Zvyšování třídních nerovností ve vzdělání

Zdroj: autor.

dem ke všem sociálním třídám, relativní šance na dosažení stejného vzdělání se mezi nimi v čase nemění (velikost parametrů a i b zůstává stejná). Nerovné šance na vzdělání se sníží až tehdy, kdy je počet studujících z nejvyšších sociálních tříd kompletní (téměř všichni potomci z těchto tříd dosahují těch nejvyšších stupňů vzdělání) a ve vzdělávacích stupních je stále volná kapacita [Raftery, Hout 1993].

Jak lze tedy snížit nerovnost v šancích na vzdělání podle sociálního původu, když expanze vzdělávacího systému k tomu nemusí nutně vést? Pokud vyjdeme z předpokladu, že rozdíly mezi sociálními třídami jsou především v ekonomické rovině, řešením je redukce těchto rozdílů. Robert Erikson [1996] na příkladu Švédska nedávno ukázal, že oslabování ekonomických třídních diferencí oslabuje nerovné šance na vzdělání podle sociálního původu. V 80. a 90. letech 20. století se ekonomické třídní difference ve švédské společnosti snižovaly díky progresivnímu zdanění a redistribucím v rámci sociálního státu (přídavky na děti, nejrozdůlnější peněžní dávky a materiální pomoc rodinám nižších sociálních tříd). Cílem bylo vyrovnat ekonomické podmínky dětí z rozdílných sociálních prostředí. Společně s tím byly zrušeny veškeré poplatky spojené se středním a vysokoškolským studiem. Stravu ve školách a zdravotní péči pro žáky začal hradit švédský stát. Učebnice a výukové materiály pro žáky základních a střední škol začaly být dostupné zdarma. Zkrátka v posledních desetiletích 20. století byla ve švédské společnosti zavedena taková opatření, jejichž cílem bylo rozpojit vazbu mezi vzdělanostními šancemi potomků a ekonomickými zdroji jejich rodin původu [Breen 1997]. Tím se nejen snížily nerovné šance na vzdělání podle sociálního původu, jak ukazuje graf 2 (parametry a a b se snížily a křivky se k sobě v čase přibližují), ale také vzrostla sociální fluidita švédské společnosti [k tomu srov. Jonsson 2004; Breen, Jonsson 2007]. Oslabila vazba mezi sociálním původem (sociální třídou rodičů) a zaměstnaneckou pozicí potomka (jeho/její sociální třídou). Švédská společnost se stala rovnostářštější, spravedlivější a s ohledem na sociální původ méně sociálně determinující než jiné západoevropské země.

Řešení, které navrhuji autoři publikované stati ke snížení nerovných šancí na vzdělání podle sociálního původu, je zcela opačné než řešení aplikované ve švédské společnosti. Zavedením školného na vysokých školách v České republice (ať už v jakékoliv podobě) bychom podle švédského řešení posílili vazbu mezi výchozím sociálním prostředím a šancemi na vysokoškolské vzdělání. Vzdělanostní šance potomků by se staly závislejšími na ekonomických zdrojích rodin původu – sociální třídě rodičů. Efektem tohoto kroku by byl růst nerovných šancí na vzdělání (graf 3). Tím neříkám, že by český vysokoškolský systém neměl být reformován, ať už směrem k vyšší, nebo nižší přímé finanční účasti studujících. Pouze konstatuji, že ve světle švédského řešení není jasné, jak zavedení školného a přímé finanční podpory studujících bude oslabovat nerovnosti v šancích na vysokoškolské vzdělání v České republice. Nemám důvod nevěřit předloženému tvrzení autorů stati, že tomu tak bude. Nerozumím však mechanismu tohoto řešení. Domnívám se, že je potřeba jej objasnit. Doufám tedy, že způsob oslabování nerovných šancí na vzdělání podle sociálního původu bude pro tento badatelský

tým výzvou i v dalších letech. Doufám také, že bude připravena stať, ať už teoreticky, nebo empiricky orientovaná, v níž se tito autoři (nebo kdokoliv jiný) zaměří na mechanismus snižování šancí na vysokoškolské vzdělání pomocí finanční spoluúčasti studujících a objasní jej. Byla-li totiž popsána empirická fakta a ukázáno, že školné a přímá podpora studujících na vysokých školách v Nizozemsku snižuje nerovné šance na vzdělání podle sociálního původu, je nezbytné objasnit, jak by se zavedením takového systému snížily nerovné šance na vzdělání v České republice. Tuto explanaci v předložení stati postrádám. A do té doby, než bude hotova, bude pro mě přesvědčivější švédský způsob snižování nerovných šancí na vzdělání podle sociálního původu.

Tomáš Katrňák

Literatura

- Bowles, S., H. Gintis, M. O. Groves (ed.). 2005. *Unequal Chances: Family Background and Economic Success*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Breen, R. 1997. „Inequality, Economic Growth and Social Mobility.“ *British Journal of Sociology* 48 (3): 429–449.
- Breen, R., J. O. Jonsson. 2007. „Explaining Change in Social Fluidity: Educational Equalization and Educational Expansion in Twentieth-Century Sweden.“ *American Journal of Sociology* 112 (6): 201–239.
- Erikson, R. 1996. „Explaining Change in Educational Inequality: Economic Security and School Reforms.“ Pp. 95–112 in R. Erikson, J. O. Jonsson (eds.). *Can Education Be Equalized?* Boulder, CO: Westview Press.
- Jonsson, J. O. 2004. „Equality at a Half? Social Mobility in Sweden, 1976–99.“ Pp. 225–250 in R. Breen, R. Luijkx (eds.). *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Raftery, A. E., M. Hout. 1993. „Maximally Maintained Inequality: Expansion, Reform, and Opportunity in Irish Education, 1921–75.“ *Sociology of Education* 66 (1): 41–62.
- Shavit, Y., H. P. Blossfeld. 1993. *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder, CO, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Shavit, Y., R. Arum, A. Gamoran. 2007. *Stratification in Higher Education: A Comparative Study*. Stanford: Stanford University Press.